

Duits-Oostenrijk
(1918 - 1938)

Willem Peeters

Nieuwe grenzen

Oostenrijk, dat destijds Duits-Oostenrijk heet, wordt op 12 november 1918 in het leven geroepen door een assemblee van Duitse leden van de Rijksraad. Deze rompstaat van het na afloop van de Eerste Wereldoorlog uiteengevallen Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie, wordt algemeen beschouwd als een restant, het land dat overblijft en eigenlijk door niemand gewild wordt. Aansluiting Duitsland, de Weimarrepubliek, dat staat velen voor ogen.

Aan Oostenrijks zuidgrens verliest het land veel territorium aan Joegoslavië, maar de grootste klap voor Oostenrijk is het verlies van gebied – waaronder Zuid-Tirol – aan de Italianen. Een ingreep die met het beginsel van zelfbeschikking de spot drijft. Van de ruim tien miljoen Duitse Oostenrijkers die het land graag binnen zijn grenzen wil houden, komen er bijna vier miljoen in een vreemde, niet-Duitse omgeving terecht. Iets soortgelijks vindt plaats aan de noordgrens van Duits-Oostenrijk met de nieuwe staat van Tsjecho-Slowakije. Deze noordgrens volgt de oude grens met Bohemen en Moravië wat tot gevolg heeft dat veel Duitssprekende Oostenrijkers in die gebieden plotseling aan de verkeerde kant van de grens wonen. Het merendeel van de Oostenrijkers wil dat hun land zich aansluit bij Duitsland. Voor deze *Anschluss* spreekt de constituerende vergadering in Wenen zich bijna unaniem uit, maar Frankrijk ligt dwars. De Anschluss is in Franse ogen een absurd idee omdat dat het Duits rijk groter maakt dan het verslagen keizerrijk. Niettemin wordt een loopje genomen met het zelfbeschikkingsrecht, een belangrijk onderdeel van de Veertien Punten, de filosofie van de Amerikaanse president Wilson die de vredebesprekingen in Parijs voorziet nadat de eerste Wereldoorlog is beëindigd.

De grondwet van 1920 en het Rode Wenen

Na de totstandkoming van de republiek Oostenrijk wordt er een regering gevormd onder het premierschap van Karl Renner, voorman van de *Sozialdemokratische Arbeiterpartei Österreichs* (SDAPÖ) opgericht in 1881, waaraan de andere grote partij, de *Christlichsoziale Partei* (CS) uit 1891, loyaal meedoet. Het is vooral te danken aan Renners geestverwant, de minister van Buitenlandse Zaken Otto Bauer, dat de communisten een halt wordt toegeroepen. Tot 1920 slaagt de coalitie erin om een links-democratische republiek op te bouwen waarin recht wordt gedaan aan wensen vanuit de arbeidersbevolking zoals de achturige werkdag en vakantiegeld.

Opmerkelijk is dat bij de verkiezing van de Constituerende Nationale Assemblée in februari 1919 vrouwen voor het eerst in de Oostenrijkse geschiedenis hun stem mogen uitbrengen. Nog voordat de constitutie van 1920 wordt vastgesteld begint de samenwerking tussen socialisten en christenen barsten te vertonen, waarop tijdens de verkiezingen van 17 oktober 1920 de christensocialen als grootste partij uit de bus komen en de socialisten in de oppositie worden gedrongen. Een grote teleurstelling, want zij dachten met hun aandacht voor de noodzakelijke sociale hervormingen de geschiedenis aan hun kant te hebben en de verkiezingen te zullen winnen. Een misvatting, de socialisten komen pas weer aan de macht in 1945. Maar zij zien kansen in de hoofdstad Wenen dat in de grondwet van 1920 tot zelfstandige provincie wordt gebombardeerd.

Het algemeen kiesrecht draagt ertoe bij dat in Wenen de sociaaldemocraten de touwtjes in handen krijgen. Het *Rode Wenen* wordt de oogappel van links Oostenrijk. Plannen voor een egalitair onderwijssysteem en aandacht voor educatieve programma's voor arbeiders, kondigen de geboorte aan van wat beschouwd kan worden als de creatie van een nieuwe socialistische mensensoort die is opgewassen tegen de eisen des tijds. Nog ambitieuzer zijn de ideeën voor woningbouw die de socialisten in Wenen op tafel leggen en die vergeleken kunnen worden met de woningbouwprogramma's in Amsterdam in de jaren twintig gerealiseerd door de architecten van de zogeheten Amsterdamse School. In Wenen achten de socialisten het noodzakelijk om de al voor de oorlog ontstane woningnood te lenigen, gevolg van een snel groeiende bevolking en de desinteresse van de grootgrondbezitters, de kern van de CS, die het mes in het varken laat zitten en slechts iets wil doen aan het hoogst noodzakelijke. Het is de financiële expert Hugo Breitner die via een stelsel van progressieve belastingen middelen wet te verwerven ter financiering van een ambitieus woningbouwprogramma dat in de periode van 1919 tot 1934 60.000 wooneenheden oplevert. Het zijn eenvoudige woningen en in 1934 is het aantal dak- en thuislozen nog altijd hoger dan in 1919, maar dat laatste valt Rood Wenen niet te verwijten en is het gevolg van de voortwoekerende economische crisis in het hele land.

Vanaf 1920 wordt Oostenrijk geregeerd door conservatieven, met medewerking van de nationalisten verenigd in de *Großdeutsche Volkspartei* (GDVP), die als enige doelstelling de terugkeer naar de normale situatie in hun vaandel hebben staan.

Lastig, want dat vereist een sterke munt die het aantrekken van het nodige kapitaal mogelijk maakt en de inflatie waarvan het land slachtoffer is maakt het schier onmogelijk om de staatsfinanciën op orde te krijgen. Maar de Volkenbond komt te hulp met een bezuinigingsplan dat uitzicht biedt op het verkrijgen van leningen met als uitdrukkelijke conditie dat de Oostenrijkers hun ambities rond aansluiting bij Duitsland definitief in de koelkast zetten. Het maakt het land tot een virtuele kolonie van de Volkenbond, maar het helpt. In 1925 wordt de Oostenrijkse kroon vervangen door de schilling in een verhouding van 1:10.000 en tegen 1930 is de munt dusdanig sterk dat de Oostenrijkers opscheppen over hun *Alpendollar*. Toch kent Oostenrijk niet een opleving zoals die plaatsvindt in de Weimarrepubliek.

Gebrek aan eendracht en antisemitisme

Terugkeer naar een normale situatie impliceert ook de opbouw van een effectieve krijgsmacht en herstel van de openbare orde en daar slagen de conservatieve regeringen niet goed in. Direct na de oorlog weet de sociaaldemocraat Julius Deutsch als onderminister van Buitenlandse Zaken een klein, maar professioneel leger uit de grond te stampen, de *Deutschösterreichische Volkswehr*, een leger dat trouw is aan de constitutie. Maar zijn conservatieve opvolger Carl Vaugoin maakt een einde aan de linkse signatuur van deze bescheiden krijgsmacht en maakt het tot een adept van de rechtse christensocialen. In 1923 is Deutsch een van de medeoprichters van de paramilitaire organisatie van de SDAPÖ, de *Republikanischer Schutzbund*, die in de uit diverse milities - de *Frontkämpfer* - ontstane, oorspronkelijk paramilitaire, *Heimwehr* zijn christensociale tegenhanger heeft. En zo ontstaat er in Oostenrijk, dat wat betreft de vorming van een eigen leger streng aan banden is gelegd met het vredesverdrag van Saint-Germain (september 1919), een situatie waarin een leger van rechts-paramilitaire snit tot leven komt dat weliswaar tot taak heeft de landsgrenzen te verdedigen, maar ook een rol vervult als beschermer van het land voor mogelijke acties van links-revolutionairen. De Oostenrijkse nationaalsocialisten spelen nog geen enkele rol ofschoon er binnen de Heimwehr ook in de jaren twintig wel enige sympathie bestaat voor het fascisme.

Het Oostenrijk van de jaren twintig is geen staat waarin eendracht heerst. Dit in tegenstelling tot het nieuwe buurland Tsjecho-Slowakije dat zich ontwikkelt tot een gezonde democratie. Rechts en links staan in Oostenrijk lijnrecht tegenover elkaar met als speerpunten hun eigen milities. Beide kampen leven in een eigen, strikt gescheiden wereld. De socialisten creëren een omgeving in de sfeer van sport, vrijetijdsbesteding en kunst ten dienste van hun proletarische tegencultuur, terwijl christensocialen iets dergelijk doen onder de beschermende paraplu van de rooms-katholieke kerk. Wenen vormt een uitzondering, waar nog de liberale geest uit het verleden rondwaart. Het is daar dat de joodse bourgeoisie de toon zet zoals in het *fin de siècle* als Wenen een bolwerk is van liberalisme. Maar het Weens-joodse succes geeft tegelijkertijd voedsel aan het antisemitisme dat na de Grote Oorlog de kop opsteekt en zowel binnen rechtse als linkse kringen veld wint. Ook nationalisten geven Joden overal de schuld van, het is de tijd van de dolkstoot-in-de-ruglegende die Hitler zo aansprak. Het gebrek aan samenwerking is mede te wijten aan de nog altijd barre economische omstandigheden die onder het voortdurende gekibbel nauwelijks kansen krijgen op herstel. Gekibbel waarin ook de econoom Friedrich Hayek zich mengt en die alle schuld voor de stagnatie bij de socialisten legt. Maar het is waarschijnlijker dat het de Oostenrijkers in het algemeen ontbreekt aan ondernemingszin, op zijn beurt het gevolg van de crisis.

Hoe dan ook, de Oostenrijks economie groeit in de jaren twintig niet uit boven het niveau van 1913 en het blijft door de gouden koorden waarmee het verbonden is aan de Volkenbond met handen en voeten gebonden. Niet alleen als het gaat om het stimuleren van de economie, maar ook wat betreft het buitenlands beleid dat in feite gedicteerd wordt door de Fransen. In 1927 veroorzaakt een confrontatie tussen de Schutzbund en rechtse milities de dood van een man en een kind. De daarop volgende schertsvertoning die een rechtszaak moet voorstellen doet de Weense arbeiders in toorn ontbranden. Op 15 juli houden zij een massademonstratie die uit de hand loopt en leidt tot ingrijpen van de overheid. Wanneer de politie er niet in slaagt de orde te handhaven worden legereenheden in stelling gebracht met negenentachtig doden en zeshonderd gewonden als resultaat. Daarop roepen de sociaaldemocraten op tot een algemene staking, maar de reacties zijn lauw en met behulp van de Heimwehr wordt de staking neergeslagen. Voor de Weense sociaaldemocraten is het een zware nederlaag in eigen huis en de gebeurtenissen trekken diepe sporen in de republikeinse bodem die zij niet te boven komen.

In de jaren tot aan de inval van Hitler in 1938 beleeft de joodse culturele traditie een tijd van bloei. Componisten als Arnold Schoenberg, schrijvers als Joseph Roth (die in 1932 zijn beroemde boek *Radetzkymars* publiceert) zetten de toon en de 'joodse' Salzburger Festspiele levert een belangrijke bijdrage aan de kunstzinnige status van het land. Maar deze periode is er ook een van toenemend antisemitisme, een steeds groter wordende kloof tussen het progressieve Rode Wenen en de conservatieve provinciale *Heimatmentaliteit* buiten de hoofdstad. Daarachter gaat een driedelige strijd schuil tussen de politieke culturen van de socialisten, de christensocialen en de Duitse nationalist. Voor joden is er in feite geen keuze, want het zijn de socialisten die hen als enige een relatief veilige haven bieden, de beide andere politieke partijen zijn de joden niet welgezind. De christensocialen, de partij van de kleine man, geven af op de de joodse kapitalisten en in de kringen van de Duitse nationalist heerst een ronduit antisemitisch sentiment wat hen toegankelijk maakt voor racistische doctrines van de Duitse nationaalsocialisten.

De crisis

De economische crisis die volgt op de beurskrach van 1929 treft de zwakke Oostenrijkse economie zwaar, de werkloosheid loopt in 1930 op tot 15% en diverse banken vallen om. Daarnaast vormt de ontwikkeling van de Heimwehr tot een in potentie onafhankelijk leger van fascistische snit een bedreiging voor de regering. Een conservatieve regering, bestaande uit de CS en de GDVP onder leiding van de cristensociaal Johannes Schober, die niet alleen de economische crisis te lijf gaat, maar ook de socialisten op afstand wil houden en tevens de Heimwehr dient in te tomen. In 1930 haalt de regering de banden aan met het fascistische Italië en wordt er een handelsverdrag afgesloten met Duitsland. Tijdens de verkiezingen van november van dat jaar behalen de socialisten van de SDAPÖ 41% van de stemmen en zijn daarmee de grootste partij in Oostenrijk, wat de regeringspartijen noopt tot het versterken van de onderlinge banden. In maart 1931 probeert Schober - dan minister van Buitenlandse Zaken - een douane-unie tot stand te brengen met de Weimarrepubliek. In de eerste plaats om de economische positie van het land te versterken, maar zeker ook met het oog op een eventuele Anschluss bij Duitsland, een streven dat niet alleen bij hem, maar ook bij zijn aanhang binnen de nationalist leeft en bij tal van Oostenrijkers nog altijd leeft.

Schober jaagt hiermee de Fransen tegen zich in het harnas die hun veto uitspreken over deze bedekte poging tot aansluiting bij Duitsland. Dat zet druk op de financiën en er komt een run op gang op de ooit door de Rothschilds opgerichte bank, de Creditanstalt, die weliswaar door de regering wordt overgenomen met hulp van buitenlandse leningen, maar deze crisis brengt het vertrouwen in de Oostenrijkse economie aan het wankelen, zet een rem op het Duitse herstel en doet de werkloosheid in Oostenrijk oplopen tot gevaarlijke hoogte.

In 1931 passeert het de grens van 20% om twee jaar later te blijven hangen op iets minder dan 40%. De leider van de christensocialen, Ignaz Seipel, doet een zwakke poging een nationaal kabinet uit de grond te stampen, maar de socialisten die Seipel in feite niet kunnen luchten of zien, weigeren mee te werken en mikken op een meerderheid bij volgende verkiezingen. En dus ontstaat er in juni een kabinet onder aanvoering van Karl Buresch (CS) dat bestaat uit de conservatieve partijen inclusief het *Heimatblock*, de in 1930 opgerichte politieke vleugel van de Heimwehr. De economische crisis verdiept zich en in januari 1932 verlaten de Duitse nationalistten het kabinet dat in april geconfronteerd wordt met de opmars van nationaalsocialisten bij provinciale verkiezingen. In mei wordt een nieuw kabinet gevormd van christensocialen, het Heimatblock en de agrarische *Landbund*. De toenmalige president van CS huize, Wilhelm Miklas, benoemt zijn partijgenoot Engelbert Dolfuss tot kanselier. Op zoek naar financiële steun gaat hij te rade bij de Volkenbond die hem ter wille is onder uitdrukkelijke voorwaarde ambities rond vereniging met Duitsland en de douane-unie terzijde te schuiven. Deze financiële injectie werkt positief uit, maar wakkert het nationalistische vuur onder de Oostenrijkers aan. Zowel sociaaldemocraten, Duitse nationalistten en natuurlijk ook de nationaalsocialisten tekenen protest aan bij deze vermeende overgave aan de westerse grootmachten.

Annexatie door de nazi's

De opmars van de nazi's in Duitsland beheerst in sterke mate de politieke gang van zaken in Oostenrijk en omdat de economische crisis, die leidt tot kapitaalvlucht, het land sterk verzwakt, wordt een Anschluss in feite steeds aantrekkelijker. Zo vormt de opkomst van Hitler het voortbestaan van de christensociale hegemonie meer en meer een bedreiging en dat drijft Dolfuss tot radicalisering van de politieke lijn van de CS.

Nadat Hitler in januari 1933 aan de macht komt, maakt Dolfuss gebruik van een constitutioneel incident in de volksvergadering als het presidium aftreedt en het parlement stuurloos achterlaat. Dolfuss grijpt de macht, helpt de parlementaire democratie om zeep en creëert een autoritair, semi-fascistische regering. Daarmee verloochent hij geenszins de republiek en introduceert hij een eigen Oostenrijks-fascisme als antwoord op het fascisme van Hitler. Hij tracht Oostenrijk te transformeren in een door de Heilige Stoel ondersteunde corporatistische staatsvorm en richt op 20 mei het *Vaterlandsfront* op waarin iedereen welkom is, mits hij loyaal is aan de regering. De lokale verkiezingen worden uitgesteld nadat de nationaal-socialisten 40% van de stemmen binnenslepen bij gemeenteraadsverkiezingen in Innsbrück.

Hitler reageert woedend op deze anti-nazi maatregel, voert een toeristenbelasting in van 1000 mark voor Duitsers die naar Oostenrijk willen, maar Dolfuss geeft zich niet gewonnen. Zijn moed wordt gewaardeerd, maar hij maakt de onvergeeflijke vergissing door te menen dat niet Hitler de grootste bedreiging is voor het onafhankelijke Oostenrijk, maar dat dat nog altijd de sociaaldemocraten zijn. Daags na zijn machtsgreep richt de kanselier zijn aandacht op het Marxistische gevaar en verklaart hij de *Schutzbund* illegaal. Dat is ook een geste richting Mussolini die hij beschouwt als zijn beschermheer tegen de dreiging van Hitler. Zijn conservatieve en rooms-katholieke blazen poetst hij op door het sluiten van een concordaat in juni 1933 met de paus dat de invloed van de kerk op het wel en wee van de republiek vergroot. In september kondigt Dolfuss de introductie af van een nieuwe *Ständestaat* met als embleem het zogeheten *Kruckenkreuz*, als antwoord op het hakenkruis van Hitler. Eind 1933 is Oostenrijk omgevormd tot een volbloed autoritair-corporatistische staat. Het einde van de sociaaldemocraten is nabij wanneer zij in februari 1934 als reactie op een provocatie van de Heimwehr een algemene staking in Wenen afkondigen. Daarop maken regering en Heimwehr met niets ontziend geweld een eind aan de Oostenrijks-bolsjewistische dreiging, waarbij onder de socialisten in Wenen alleen al meer dan 1000 doden vallen. De SDAPÖ wordt verboden. Deze mini-burgeroorlog is binnen enkele dagen voorbij en daarmee ook de culturele strijd tussen provincialen en de urbane elite. Rood Wenen is niet meer en de Oostenrijkse *Ständestaat* stevig verankerd die doet denken aan de tijden van voor de Grote oorlog toen de ultraconservatieve Habsburgers nog in het zadel zaten.

Formeel is deze Ständestaat minder antisemitisch dan Hitler-Duitsland, maar in werkelijkheid vinden de inheemse Oostenrijkers ver het algemeen dat joden niet welkom zijn in de Heimat. Dolfuss probeert een modus vivendi te vinden met het Derde Rijk, maar met zijn dood - hij wordt door Oostenrijkse fascistena op 25 juli vermoord - komt daar een einde aan. Dolfuss wordt opgevolgd door Kurt Schuschnigg die zijn hoop vestigt op de beschermende hand van Italië dat vooralsnog Hitler ervan weerhoudt Oostenrijk binnen te vallen. Die hoop baseert hij op het Protocol van Rome dat door Dolfuss is afgesloten met Italië en Hongarije, maar dat Oostenrijk feitelijk degradeert tot een vazalstaat van Italië. Maar de Italiaanse dictator schuift meer en meer de kant op van Hitler en presteert Mussolini zijn Oostenrijkse collega ertoe om met Hitler on speaking terms te komen. Oegenschijnlijk is de overeenkomst die op 12 juli 1936 wordt getekend gunstig voor Oostenrijk.

Duitsland erkent het land als soevereine staat en belooft zich niet te mengen in Oostenrijks binnenlandse aangelegenheden, maar dat Oostenrijk zich heeft te gedragen als een Duitse staat spreekt boekdelen. Het dient zijn anti-nazicampagnes te staken en amnestie te verlenen aan 17.000 politieke nazi-gevangenen. Ook wordt Schuschnigg gedwongen twee Duitse nationalistena op te nemen in zijn kabinet die de Duitse belangen in de gaten zullen houden. Eind 1936 - nadat in oktober de Duits-Italiaanse As is ontstaan - is Oostenrijk overgeleverd aan de wil van Hitler. Als in april Hitler Zuid-Tirol toezegt aan Mussolini gaat de Duce akkoord met de overname van Oostenrijk door Duitsland en begint Hitler zijn plannen voor de overname voor te bereiden, waarbij hem hulp wordt geboden door Franz von Papen, de nazi-ambassadeur in Wenen die Schuschnigg namens Hitler uitnodigt om in het *Adelaarsnest* te Berchtesgaden met de Führer te spreken om de lucht op te doen klaren. Maar Hitler beperkt zich tot het vernederen van Schuschnigg en stelt hem een niet-onderhandelbaar ultimatum tot uitlevering van zijn land als satellietstaat van Duitsland. De Oostenrijkse kanselier krijgt drie dagen de tijd om zijn president Miklas duidelijk te maken dat het menens is. Op 11 maart geeft Hitler groen licht voor operatie Otto, de invasie van Oostenrijk. Schuschnigg wordt gedwongen af te treden en Miklas kan niets anders doen dan Hitlers bevel op te volgen door Arthur Seyss-Inquart te benoemen in Schuschniggs plaats als kanselier en een door de nazi's gedomineerd kabinet te accepteren. De Duitse invasie begint op 12 maart 1938 in alle vroegte en zonder geweld wordt Oostenrijk geannexeerd.